

te matigen, zoals Engeland tracht de Verenigde Staten tot enige soepelheid te brengen (wat overigens niet meeviel).

Vooraf de laatste twee oorlogsjaren was Nederland gereduceerd tot een speelbal. Dat betekende overigens niet dat de balans over het geheel genomen negatief uitviel. Ondanks alle moeilijkheden heeft in het algemeen de Nederlandse volkshuishouding weten te profiteren van de oorlog. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat de aandelen van de rederijen, wier schepen door de VS waren gevorderd, op de Amsterdamse beurs met vijf procent in waarde stegen, wat begrijpelijk was gezien de ruime schadevergoeding van de Amerikanen. Desondanks liep de handelssector in deze jaren grote schade op. Daar staat tegenover dat het voor de land- en tuinbouw erg mooie jaren waren (alleen de bloemensector kwam in problemen), maar vooral de banken hebben het erg goed gedaan: die hebben goudgeld verdiend aan de financiering van Duitsland, dat al snel met aanzienlijke betalingsproblemen kampte. Bovendien werd veel kapitaal uit Duitsland overgebracht naar Amsterdam. Het aardige van deze studie is dat — naast een gedetailleerd overzicht van specifieke onderhandelingen — cijfers bijeen zijn gebracht over de meer algemene ontwikkelingen van import en export, alsmede van kapitaalbewegingen, zelfs met inbegrip van een schatting van de omvang van de smokkel. Vooral dat laatste is erg interessant, juist omdat de smokkel zo omvangrijk was: vooral in de winter van 1916-1917 ontrok een groot deel van de export naar Duitsland zich aan de controle, zoals omgekeerd veel muntgeld, goud, diamanten, effecten en andere waardepapieren naar Amsterdam werden gesmokkeld. Dit cijfermateriaal is bijeengebracht uit zeer heterogeen bronnenmateriaal (waaronder dat van geheime diensten en onderzoeksafdelingen van Duitse, Amerikaanse en Engelse overheidsdiensten).

Zoals gezegd, deze studie is meer dan de moeite waard, temeer waar deze zo prachtig aansluit op de dissertatie van Houwink ten Cate, *De mannen van de daad* (1995). Liet Ten Cate vooral zien hoe juist tijdens de Eerste Wereldoorlog een aantal daadkrachtige lieden het heft in handen nam (Van Aalst, Treub, Colijn, Kröller, Colijn), Frey laat vooral zien op welk speelveld zij opereerden. Tenslotte nog dit. Frey stond voor de opgave om een boek te schrijven dat, gezien de grote hoeveelheid handelende afdelingen, diensten, instituties én de overmaat aan technische onderwerpen als quoteringen, leningsvoorwaarden en de details van uitvoervergunningen, op voorhand als saai en onoverzichtelijk zou kunnen worden aangemerkt. Dat het dat niet is geworden, maar integendeel een helder, strak gecomponeerd boek is, met hier en daar een aardig terzijde over het karakter van de optredende personen, verdient grote waardering. Dit is kortom een belangrijke aanwinst, die hopelijk ook tot navolging opwekt.

Piet de Rooy

A. Taselaar, *De Nederlandse koloniale lobby. Ondernemers en de Indische politiek, 1914-1940* (Dissertatie Leiden 1998, CNWS Publications LXII; Leiden: Research school CNWS, 1998, xviii + 625 blz., f70,-, ISBN 90 73782 97 X).

In de alledaagse beeldvorming overheerst het cliché dat economische motieven en belangen in het koloniaal beleid een doorslaggevende rol speelden. Daarbij wordt een bijzonder gewicht toegekend aan de invloed van koloniale ondernemers, ondernemingen en ondernemersorganisaties. De postkoloniale geschiedschrijving van het kolonialisme heeft zich sedert geruime tijd gewijd aan de dubbele opdracht de economische dimensie uit te lichten en tegelijk de heersende clichématige voorstellingen te nuanceren. Aan deze spanning levert het proefschrift

van Arjen Taselaar een waardevolle bijdrage. Zijn omvangrijke studie behandelt de ontwikkeling van belangenorganisaties van Indische ondernemers en de behartiging van hun koloniaal-economische belangen in de Nederlandse politiek in het Interbellum. Gezien de diversiteit van het Indische bedrijfsleven, het specifieke karakter van koloniale economie en koloniale staat en de verwevenheid met de Nederlandse politiek heeft de schrijver zich daarmee gewaagd aan een veelomvattend en ingewikkeld onderwerp. De problematiek van belangenbehartiging en machtsuitoefening heeft hij aangevat door zijn omvangrijk bronnenonderzoek te verbinden met inzichten van enkele toonaangevende theoretici over economische belangengroepen. Met name komen aan bod Mancur Olsons theorieën van collectieve actie en van distributieve coalities, het concept van de politieke makelaar van Terry Moe, de theorie van belangenverstrengeling ('coalition logrolling') van Jack Snyder, de visie van Charles Kupchan op de neiging van overheden tot aanpassingsfouten zoals overexpansie. Het bijzondere karakter van de Nederlandse koloniale lobby — het geheel van economische belangenorganisaties — wordt geprofileerd door het af te zetten tegen de Franse *parti colonial* en het Britse *gentlemanly capitalism*.

Belangenbehartiging veronderstelt actoren, acties en uitkomsten, en de studie is dienovereenkomstig georganiseerd. Het eerste deel brengt de actoren in kaart, en wel op drie niveaus. Het opent met een statistisch overzicht van de aantallen bedrijven en hun groei per bedrijfstak. Vervolgens wordt een beschrijving gegeven van hun onderlinge bestuurlijke verwevenheid die maakte dat met recht kon worden gesproken van het Indische bedrijfsleven in Nederland. Deze analyse is gebaseerd op een selectie van de grootste 214 NV's in vijf steekjaren. De 214 personen die in enig steekjaar in vier of meer NV's een bestuurspost bekleedden, vormen de zogenaamde kernelite; daarbinnen vormden 29 personen met acht of meer functies de topgroep. Taselaar geeft hier een uitgebreide bedrijfstakgewijze opsomming van de personen, hun functies en sociale achtergrond. Hij heeft ervan afgezien de patronen van de monopartite relaties tussen personen en die tussen ondernemingen in kaart te brengen zodat geen sprake is van structurele netwerkanalyse. Het tweede niveau betreft de Indische ondernemersorganisaties in Nederland, zoals de Bond van eigenaren van Nederlands-Indische suikerondernemingen, de Ondernemersraad voor Nederlands-Indië en de Indische ondernemersbond en het Algemeen landbouw syndicaat. De organisatie van ondernemersbelangen mondde mede wegens de verschillen en geschillen binnen en tussen de bedrijfstakken uit in een stortvloed van afkortingen. Het derde niveau betreft het Koloniaal instituut (het huidige Koloniaal instituut voor de tropen), dat geen instelling was voor eigenlijke belangenbehartiging maar wel het koloniaal (ondernemers)belang moest dienen door onderzoek en voorlichting. De organisatorische problemen en financiële perikelen van deze instelling passeren zeer uitvoerig de revue. De beschrijving van de activiteiten van het instituut in de vorm van onderzoeksprogramma's, publicaties en tentoonstellingen steekt daar in termen van omvang en inhoud wat mager bij af; met name komt het niet tot een analyse van de rol van het instituut in het koloniale discours, de definitie van economische problemen en de beeldvorming van de Indonesische culturen. De relatie tussen de drie niveaus — ondernemingen, organisaties en instituut — wordt gelegd door een summier beschrijving van de bipartite relaties tussen de leden van de kernelite en de organisatiebesturen.

Het tweede en derde deel van de studie behandelen het aspect 'actie' aan de hand van diverse economisch-historisch belangrijke kwesties. Achtereenvolgens komen uitvoerig aan bod de invoering van de Indische vennootschapsbelasting, de poenale sanctie, de financieel-economische crisispolitiek met zijn restricties. Tevens wordt de opstelling in politieke kwesties behandeld, zoals de Indische staatsregeling, de rijkseenheid en de discussies over 'economische

samenwerking' of imperiale preferenties, regionaal-economische ontwikkeling van Indonesië, alsook de grenzen van koloniale industrialisatie en koloniale democratie, van neutraliteit en landsverdediging. Deze deelstudies bieden overtuigende analyses van de belangenperceptie, de speelruimte en de doeltreffendheid van de behandelde belangenorganisaties.

Dankzij de theoretische en vergelijkende inkadering en de brede keuze van deelonderwerpen kan de schrijver in zijn conclusie een heldere karakteristiek geven van de 'uitkomsten' van het opereren van de economische belangenorganisaties in het koloniale krachtenveld, met gebruikmaking van het in de inleiding geïntroduceerde theoretische begrippenapparaat. Zoals in eerdere studies (zoals van J. A. A. van Doorn) blijkt opnieuw hoe koloniale staat en koloniale economie steeds meer in hun paradoxen verstrikt raakten. De speelruimte van de lobby werd van buitenaf vooral afgebakend door de monetaire, fiscale en bredere politieke belangen van de overheid zelf, en van binnenuit door de mate van onderlinge overeenstemming, waarbij bovendien de stem van de sterkste ondernemingen toonaangevend was. Taselaar laat zien hoe ondernemingen, belangenorganisaties en overheden op elkaar waren aangewezen en zelfs steeds meer tot elkaar veroordeeld raakten. Uiteindelijk vormden zij een verzameling van distributieve coalities die steeds meer opkwamen voor het beperkte groepsbelang en blind waren voor de belangen en het ontwikkelingspotentieel van de Indonesische producenten. De ontwikkeling van het koloniale kapitaal vormde in die zin een getrouwe afspiegeling van de koloniale staat waarmee het gezamenlijk ten onder zou gaan. Meer dan eens constateert de auteur het uiteenscharen van feitelijkheid en wensbeelden, bijvoorbeeld de opbloei van de rijkseenheidgedachte juist toen de koloniale belangen in de vaderlandse politiek aan gewicht inboetten. Evenzo consolideerde de koloniale lobby zich pas na 1930, toen de grondslag van de koloniale economie werd ondermijnd en kort voordat de koloniale staat werd weggevaagd door Japanse bezetting en Indonesische onafhankelijkheidsstrijd. Dit meermalen waarneembare, vergeefse naijfeffect verklaart mede het krampachtig karakter van de laatkoloniale ideologie.

In deze studie worden regentkapitalisme en koloniaal kapitaal zozeer op één lijn gesteld, dat beide begrippen in elkaar dreigen te schuiven. Afgezien van het feit dat de term 'regenten' voor de laat-negentiende en de twintigste eeuw minder gelukkig lijkt, is dat sociale stempel meer afgeleid van de herkomst van de bestuurders dan van de aandeelhouders van de koloniale ondernemingen.

In de slotbeschouwing wijst de auteur terecht op de relevantie van de bestudering van de verhouding van koloniale staat en belangengroepen voor de verhouding van publieke en private sector in de Republiek Indonesia. Ten onrechte presenteert hij de inclusief-institutionele benadering als tegenwicht tegen het centraal stellen van de koloniale staat. Historici en sociologen die het concept koloniale staat hebben ontwikkeld als overgangsvorm tussen koloniaal wingewest en onafhankelijke staat hebben eveneens, en misschien wel te sterk, de nadruk gelegd op de continuïteit van koloniale en postkoloniale staat. Zij hebben voorts beschreven hoe de betrekkelijke zwakheid van de koloniale staat heeft geleid tot enerzijds ruime selectieve overheidssteun aan het bedrijfsleven en anderzijds het steunen van de overheid op met name de grote bedrijven. In Nederlands-Indië nam dit al voor de Eerste Wereldoorlog de vorm aan van een stervormig patroon van bilaterale monopolies, met de overheid in het middelpunt. De specifieke configuratie van vervlechting van staat en economie is daarom in het begrip koloniale staat inbegrepen. Door de gerichtheid op de institutionalisering van de belangen en hun behartiging in de vorm van aparte organisaties in het Interbellum is de continuïteit met de laat-negentiende eeuw onderbelicht. Dat geldt evenzeer voor de interpersonale en institutionele netwerken, voor de verhouding van 'Nederlands' versus 'Indisch'

koloniaal kapitaal, voor de recrutering van directieleden op basis van capaciteiten en prestaties en verscheidene andere subthema's.

Samenvattend: Taselaar heeft over een belangrijke en ingewikkelde problematiek een helder opgebouwd, grondig gedocumenteerd en aantrekkelijk geschreven proefschrift afgeleverd dat uitmondt in interessante conclusies. De bovenstaande kritische kanttekeningen zijn niet bedoeld als aanwijzing van tekortkomingen maar als suggesties voor vervolgonderzoek, dat van deze overtuigende studie vruchtbaar gebruik zal kunnen en moeten maken.

J. N. F. M. à Campo

M. L. J. Dierkx, *Blauw in de lucht. Koninklijke Luchtvaart Maatschappij 1919-1999* (Den Haag: SDU-uitgevers, 1999, 390 blz., f59,90, ISBN 90 12 08750 3).

Mare Dierkx is hard op weg de nationale luchtvaarthistoricus te worden. Na boeken over de burgerluchtvaart in het Interbellum en een biografie over Fokker, schreef hij samen met Bram Bouwens het herdenkingsboek bij het tachtigjarig jubileum van Schiphol en nu dat bij gelegenheid van een soortgelijk jubileum van de KLM. Uiteraard kent zo'n specialist zijn onderwerp van haver tot gort. Moeiteloos goochelt hij met type-aanduidingen van vliegtuigen en je merkt aan zijn beschrijvingen dat hij zich bij de namen van KLM-directeuren, luchtvaartpioniers of destijds beroemde piloten mensen van vlees en bloed kan voorstellen. Soms leidt dat er toe dat je als lezer van meerdere van zijn boeken de indruk krijgt een passage al eens eerder te hebben gezien. Het schrijven van een goede bedrijfsgeschiedenis is echter een moeilijk genre. Daarbij doel ik niet op het veel gehoorde probleem dat bedrijven bang zouden zijn hun vuile was buiten te hangen en daarom liever afzien van publicatie als de geschiedschrijver niet bereid is de mooie kanten van hun geschiedenis te accentueren en de minder mooie naar de achtergrond te verschuiven. Moderne ondernemingen zijn NV's waarvan het management slechts een beperkt deel van zijn carrière binnen de onderneming doorbrengt. De angst over het oprakelen van een vergeten schandaaltje is er minder groot dan bij de familieonderneming waarvan de vader en grootvader van de huidige directeur destijds bij die schandaaltjes betrokken waren. Uit de openhartige beschrijving van bijvoorbeeld een reorganisatie uit de jaren 1962-1963 blijkt dat Dierkx van beperkingen van de kant van de KLM-directie nauwelijks last heeft gehad of, mocht dit wel het geval zijn geweest, die oppositie wist te overwinnen. Ook een foto van een ongeval, bij de bundel uitgekomen ter gelegenheid van 150-jaar spoorwegen een absoluut taboe, kon bij de KLM door de beugel. Veeleer is het een probleem dat met de opdracht tot zo'n stuk geschiedschrijving zowel het onderwerp als de doelgroep vastligt — veelal personeel, relaties en gepensioneerden van het betrokken bedrijf — en dat tevens wordt vastgesteld dat het eindproduct gebonden en rijk geïllustreerd in de boekhandel, maar in de eerste plaats in het kerstpakket moet komen. Daardoor is impliciet bepaald dat het boek in belangrijke mate gericht moet zijn op de interesses van mensen uit het bedrijf. Uiteraard moet dan worden geprobeerd de opdrachtgever ervan te overtuigen dat ook in zo'n werk het bedrijf in een breder kader moet worden geplaatst wil het product enige meerwaarde hebben. Het komt echter te vaak voor dat zo'n boek alleen gericht is op het bedrijf en daardoor bijvoorbeeld de lezer van dit tijdschrift weinig te bieden heeft. Het KLM-boek is zo'n boek. Het moest prettig leesbaar zijn voor KLM-personeelsleden die van een paar type-aanduidingen niet schrikken, die een goede anekdote over hun bedrijf kunnen waarderen, die evenmin bezwaar hebben tegen een minder positieve beoordeling van een directeur van enige